

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2019 Vol.1

www.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ilyos Ismoilov

TAHRIR HAY'ATI

Zaynobiddin Abdirashidov

Karl Rayxl (Germaniya)

Baxtiyor Nazarov

Kamol Abdulla (Ozarbayjon)

Yusuf Chetindog' (Turkiya)

Nodirxon Hasanov (Turkiya)

Isa Xabibeyli (Ozarbayjon)

Naim Karimov

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

To'ra Mirzayev

Boqijon To'xliyev

Qosimjon Sodiqov

G'aybulla Boboyorov

Onal Kaya (Turkiya)

Kimura Satoru (Yaponiya)

Aftondil Erkinov

Rashid Zohidov

Otabek Jo'raboyev

Baxtiyor Abdushukurov

Sarvinoz Sotiboldiyeva

Dilnavoz Yusupova

Elchin Ibrohimov

(Ozarbayjon)

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Porso SHAMSIYEV**

"Xamsa" dostonlarining ilmiy-tanqidiy matnlari va ularni tuzish prinsiplari

3

Qo'ldosh PARDAYEV

Muqimiy lirik asarlarining matniy-qiyosiy tahlili

23

Umidullo MAHMUDOV

Sharq nasrida insho san'ati:

"Munshaoti Abdulloh Marvorid" asari

46

TILSHUNOSLIK**Baxtiyor ABDUSHUKUROV, Lutfulla SINDOROV**

XI – XIV asr turkiy yozma manbalarda qo'llanilgan zoonimlar

67

ADABIYOTSHUNOSLIK**Vahit TURK**

Türkiye'de Nevâyî araştırmaları

95

Shahnoza RAHMONOVA

Chustiy g'azallarining vazn xususiyatlari

103

Sh. Rahmonova

(Toshkent, O'zbekiston)
shahnoza@navoiy-uni.uz

Chustiy g'azallarining vazn xususiyatlari

Abstrakt

Ushbu maqolada Chustiyning “Hayotnoma” (1988), “Sadoqat gullari” (1992), “Ko'ngil tilagi” (1994) devonlaridagi g'azallar vazni o'rganilgan, g'azallarining janr xususiyatlari hamda mavzu ko'lami tahlil qilingan. Shoir g'azallarida mazmun va shakl birligini, g'oya va obrazlar mutanosibligi va g'azal talablaridan kelib chiqqan holda har bir baytning o'ziga xosligini kuzatamiz. Chustiy g'azallarida aruz tizimining ramal, hazaj, muzori', mutaqorib, mujtass, rajaz bahrlari faol ishlatilgan. Ushbu vaznlarda yaratilgan g'azallar “Shashmaqom”ga mansub 52 kuyga mos tushishini kuzatishimiz mumkin. Bundan tashqari, Chustiy g'azallarining vazni Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur ijodidagi she'rlarning vazn xususiyatlari bilan qiyoslandi. Ulardagi parallelizm, o'xshashlik, mavzu va mazmun yaqinligi aniq misollar orqali yoritildi. G'azallardagi xalq og'zaki ijodi va xalq kuylari bilan aloqadorlik masalasi o'rganildi. Bundan tashqari, Chustiy ayrim g'azallarining aruz vazni qoidalariga mos kelmasligi aytiladi. Jumladan, “Haddan ziyoda”, “Keling tezroq, Qoraqalpoq” g'azallarining. Ushbu g'azallarni tahlil qilish jarayonida ularning ko'proq barmoq vazni talablariga mos tushishi aniqlandi. Maqolada ilk marotaba Chustiy g'azallarining vazn statistikasi berildi.

Kalit so'zlar: *Chustiy, aruz vazni, g'azal, vazn, ramal bahri, hazaj bahri, muzori' bahri, mutaqorib bahri, mujtass bahri, rajaz bahri.*

Muallif haqida: *Shahnoza Rahmonova — O'zbek tili va adabiyotini o'qitish kafedrasi o'qituvchisi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.*

Tavsiya etiladigan havola:

Rahmonova, Shahnoza. 2019. “Chustiy g'azallarining vazn xususiyatlari”. *Oltin bitiglar* 1: 103—129.

Kirish

XX asr ikkinchi yarmi o'zbek she'riyatida mumtoz adabiyotimiz an'analarini davom ettirgan, bu davr adabiyotining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri — Chustiydir (asl ismi-sharifi Nabixon (Nabixo'ja) Nurillaxo'ja o'g'li). Chustiy yigirmaga yaqin she'riy to'plam nashr ettirgan; ular janr va uslub jihatidan boy va rang-barangdir. Uning "Qo'zg'ol" (1942), "Lolazor" (1945), "Hayot zavqi" (1951), "Gul mavsumi" (1969), "G'azallar" (1978), "Yod eting kamtarin Chustiyni ham" (1984) kabi ko'plab she'riy majmualari qatorida mumtoz adabiyotimiz an'analaridan oziqlangan "Hayotnoma" (1988), "Sadoqat gullari" (1992), "Ko'ngil tilagi" (1994) kabi devonlari kitobxonga Sharq axloqi falsafasini singdirishda munosib rol o'ynaydi. Uning g'azallari, murabba'lari, muxammaslari, musaddaslari, mustazodlari, ruboiylari, tuyuqlari, fard hamda masnaviylari o'z davridagi aruz vazni imkoniyatlarini kengaytirgan va ular ma'naviy-axloqiy masalalarning poetik talqini bilan e'tiborni tortadi.

Bizga ma'lumki, she'riyatning qadim vaznlaridan biri aruzdir. Asrlar davomida aruz vazni poetik maydonda o'zining umrboqiyli va serjiloligi bilan she'riyat shaydolarining, oshiqlar anjumanining dil ehtiyojini qondiruvchi "kavsar bulog'i" bo'lib keldi. Mana shu buloqdan suv ichgan janrlardan biri g'azaldir. G'azal arabcha so'z bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi "ayol kishiga xushomad qilmoq", "oshiqona munosabatda bo'lmoq" deganidir [Баранов 1958, 721]. She'riyatda esa bu atama nozik tuyg'u, kechinmalar ifodasiga bag'ishlangan lirik she'r shakli nomini bildiradi [Ҳожиаҳмедов 1998, 173]. Fuzuliy g'azal janri haqida:

G'azal bildirar shoirning qudratin,

G'azal orttirur nazmning shuhratin,

– deb ta'kidlaydi.

Shu bois, g'azal ko'lami bir mavzuga bag'ishlanib, muayyan bahrda yozilmog'i, matla' yoki mabda' va maqta'dan iborat bo'lmog'i, har bir bayt misradagi so'nggi so'z yoki radifdan oldin keladigan so'z bilan qofiyalanmog'i, bir-biridan o'z tasvir, mubolag'a, obrazlilik kuchi bilan ajralib turmog'i, shuningdek, har bir bayt alohida olingan paytda ham mustaqil bir ma'noga ega bo'lmog'i talab etiladi. G'azalning birinchi bayti matla', oxirgi bayti esa maqta' deb yuritiladi. G'azal ko'ngil torlarini chertmog'i uchun, inson qalbidan ezgu hislarni yuzaga qalqitmog'i uchun, musiqiylik bilan birga ijtimoiy — falsafiy mazmun kasb etmog'i uchun g'azalnavis juda ko'p mehnat

sarf etmog'i, uning iste'dodi baland bo'lmog'i lozim. G'azal musiqa san'ati bilan mustahkam aloqada yashaydi, uning taraqqiyoti uchun xizmat qiladi [Носиров 1979, 14]. Bu hol uning keng xalq ommasiga manzur bo'lishida katta ahamiyat kasb etadi. Abdurahmon Jomiy g'azalning mana shu xususiyatlarini ko'zda tutib:

*Az fununi she'ri fan behtar in omad g'azal,
Chun nako' ro'yon, kidar surat behand az jinsu ins*

Tarjimasi:

*(She'riyat fanining eng yaxshisidir g'azal,
Go'zallar yuzi ins-jinsdan xushdur har mahal,*

deb ta'kidlagan bo'lsa,

Alisher Navoiy:

*G'azal tarziga avval aylab sitez,
Jahon ichra soldim ulug' rustxez.*

Muhammad Fuzuliy esa:

*G'azaldur safo baxshi ahli nazar,
G'azaldur guli gulistoni hunar,*

degan edi [Маллаев 1976, 214–215]. Ilk o'zbek g'azaliyotidan tortib keyingi vaqtlargacha yaratilgan g'azallar ko'proq aruzning ramal bahrida yozilgan. Masalan, Atoyining 260ta g'azalidan 109tasi ramali musammani maqsurda bitilgan [Самойлович 1929, 261]. Alisher Navoiy "turkiy" deb atagan ramal bahri undan keyingi barcha g'azalnavislar ijodida ham yetakchi vazn bo'lib qoldi. Hozirgi zamon o'zbek shoirlari g'azallarida ham bu vazn o'z shuhratini yo'qotgani yo'q [Носиров 1979, 32]. Adabiyotimizda aruzning boshqa vaznlarida ham g'azallar yaratildi. Biroq, shunga qaramasdan, o'zbek g'azaliyoti uchun ramal bahri yetakchi bo'lib qolmoqda. I.Steblevaning fikricha, "vazn konkret she'rning asosiy g'oyasi bilan aloqador bo'lgan va shuning uchun shoirlar tomonidan tanlab olingan" [Стеблева 1993, 131]. Mazkur fikr XX asr ikkinchi yarmida yaratilgan g'azallar uchun ham birdek taalluqlidir. Shuningdek, bu davrda yaratilgan g'azallarning mavzulari keng, ular inson qalbiga, yuragiga yaqin.

Asosiy qism

Chustiy she'riyatining asosiy qismini g'azallar tashkil qiladi. "Chustiy g'azaliyotida uch toifa "dilbar" va "sevikli yor" obrazlari bor: birinchidan, bu — ona xalqdir; ikkinchidan, ona — Vatandir; uchinchidan, bu — maftunkor Mahbubdir" [Чустий 1992, 4]. Shoir g'azallarida mazmun va shakl birligini, g'oya va obrazlar mutanosibligini va g'azal talablaridan kelib chiqqan holda har

bir baytning o'ziga xosligini ko'ramiz. Chustiy g'azallarida aruz tizimining ramal, hazaj, muzori', mutaqorib, mujtass, rajaz bahrlari faol ishlatilgan. "Ma'lumki, aruz tizimida har bir bahr bir necha vaznlarni o'z ichiga oladi. Bu vaznlar bir bahrga mansubligidan qat'i nazar, o'ziga xos ohangga ega" [Юсупова 2007, 174]. Masalan, ramal bahrining ramali musammani mahzuf vazni yoqimli va jozibador ohang kasb etsa, shu bahr tarkibiga kiruvchi ramali musammani mashkul vazni esa kuyga oson tushmaydigan ohang hosil qilishi bilan xarakterlanadi. Bu vazn ramali musammani mahzuf vazniga xos bo'lgan mumtoz kuylarimizni "ko'tara olmaydi". Zero, ramali musammani mahzuf vaznida yaratilgan g'azallarni "Shashmaqom"ga mansub 52 kuyga mos tushishini kuzatishimiz mumkin. Shu nuqtai nazardan biz g'azallarni bahrlar tarkibidagi vaznlar kesimida tadqiq qilishni lozim topdik.

Biz maqolamizda Chustiyning "Hayotnoma" (1988), "Sadoqat gullari" (1992), "Ko'ngil tilagi" (1994) devonlarida jam bo'lgan g'azallarining vazn xususiyatlarini o'rganishni maqsad qildik. Chustiy g'azallarining vazn xususiyatlarini o'rganganimizda, uning ijodida ramal bahrining yetakchi ekanligining guvohi bo'ldik. Binobarin, Chustiygacha aruz vaznida ijod qilgan shoirlarimiz ijodida ham ramal bahri yetakchilik qiladi. "Ramal" bahri she'riyatimizda juda keng qo'llangan o'lchov bo'lib, u "tuyaning lo'killashi" degan lug'aviy ma'noni anglatadi. Bu bahrning asosini esa "foilotun" aslining aynan takrori (*foilotun foilotun foilotun foilotun*) tashkil qiladi. Zahiriddin Muhammad Bobur "Muxtasar" asarida: "Ramal bahri ellik to'qqiz vazn, o'ttiz bir musta'mal, yigirma sakkiz muxtara', o'n ikki vazn musta'mali matbu'" [Бобур 1971, 145], – deb ta'kidlaydi. Shu bilan birga, Bobur "Muxtasar" asarida ramal bahrining 59 vazniga misollar keltiradi. Adabiyotshunos U.Toirovning fikricha, ramalning shakllanishi asosan xalq og'zaki ijodi qo'shiqlari bilan bog'liq hodisa bo'lib, Hirot hukmdorlari davrida mazkur bahr alohida qo'shiq janri hisoblangan [Тоиров 1997, 52]. Turkiy she'riyatda ilk ramal bahrida yozilgan she'rlar Nosiriddin Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" asarida uchraydi. Tadqiqotimiz natijasida Chustiyning 621 g'azalidan 290 tasi mazkur bahrda yaratilganligi aniq bo'ldi. "Ramal bahri qo'shvaznli va ko'p vaznli o'lchov guruhlari — shaxobchalaridan tashkil topgan. Qo'shvaznli o'lchovlardan har biri ikki vaznli ichiga olsa, ko'p vaznli shaxobchalardagi she'rlarning har qaysisi sakkiztagacha vaznda yozilishi mumkin" [Хожиахмедов 1998, 112]. Chustiy g'azaliyotida ham ramal bahrining qo'shvaznli va ko'p vaznli o'lchov guruhlari uchraydi. Lekin, shuni alohida ta'kidlash kerakki,

shoir g'azaliyotida ramal bahrining qo'shvaznli o'lchov turlari ko'pvaznliga nisbatan ustunlik qiladi.

Tahlil jarayonida shoir o'z g'azaliyotida ramal bahrining 6 vaznidan keng foydalanganligi oydinlashdi. Bular ramali musammani mahzuf, ramali musammani maqsur, ramali musammani mashkul, ramali musammani maxbuni mahzuf, ramali musaddasi mahzuf va ramali musaddasi maqsur vaznlaridir. Mazkur vaznlar orasida yetakchisi ramali musammani mahzuf vazni hisoblanadi.

Ramali musammani mahzuf (—V — —\—V — —\—V — —\—V —) vazni ramal bahrining qo'shvaznli o'lchov guruhiga mansub bo'lib, dastlab uch rukn *foilotun* (—V — —) va oxirgi rukn *foilun* (—V —)dan tashkil topadi. Bu vazn aruz tizimidagi eng xushohang vaznlardan biri bo'lib, Alisher Navoiy o'zining "Mezon ul-avzon" asarida xalq orasida mashhur bo'lgan "qo'shiq" nomli kuyning mos kelishini ta'kidlaydi: "...bu latif zamonda va sharif davronda bu surudni ramali musammani mahzuf vaznida elitib, musiqiy va advor ilmida muloyim tab'liq benazir yigitlar g'arib nag'amot va alhon bila ajab tasarruflar qilib, Sultoni Sohibqiron majlisida ayturlarkim, aning muloyimlig' va xushoyandalig'i vasfqa sig'mas va ta'sir va raboyandalig'i sifatga rost kelmas..." [Навоий 1990, 145]. Bobur esa o'zining "Muxtasar" asarida ramali musammani mahzuf vazni haqida to'xtalib, "Bu vazn forsiyda va turkiyda ko'p shoyi'dur. Mavlono Abdurahmon Jomiy bu vaznda bisyor aytibdur. Mir Alisher Navoiy xud jami' o'zga vaznda aytqon ash'orining loshah borg'ay. Sulton Husayn mirzoning devonida ushbu vazndin o'zga vazn yo'qtur. Xoja Xisrav Dehlaviyning "Daryoyi abror" i bu vazndadur... Ulug' shoirlar lahu aksar tatabbu' qilibturlar, Mir Alisher Navoiyning "Tuhfat ul-afkor"ining matla'icha kam voqe' bo'libtur", [Бобур 1971, 146] deb ta'kidlaydi. "Ramali musammani mahzuf vazni turkiy she'riyatda eng ko'p istifoda etilgan bo'lib, "Xazoyin ul-maoniy"dagi 2600 g'azaldan 1101tasi ushbu o'lchovda bitilgan" [Yusupova 2019, 26]. Shuningdek, Chustiy ijodidagi 201 ta g'azal ramali musammani mahzuf vaznida va ular an'anaviy g'azal qoidalari asosida yozilgan.

*So'zlamochi bo'lsang, ey til, ahli ma'nolar kabi,
So'zlamasdan avvali ko'p o'yla donolar kabi*

[Чустий 1992, 75].

G'azalning 6-baytining birinchi misrasi *ramali musammani maqsur* (—V — —\—V — —\—V — —\—V ~) vaznida yaratilgan.

***El sening joningdan ortiq, sen ham elning joni bo'l,
Doimo birlikda ish tut sog'lom a'zolar kabi.***

G'azalning qolgan baytlari ramali musammani mahzuf vaznida yaratilgani uchun, biz uning vaznini ramali musammani mahzuf deb belgiladik.

Ramal navbatdagi bahrining o'lchovi *ramali musammani maqsur* (—V — —\—V — —\—V — —\—V ~) vazni bo'lib, ramali musammani mahzuf vaznidan oxirgi hijoning o'ta cho'ziqligi bilan farq qiladi. Quyida ikki bahrning taqte'sini keltiramiz:

1-jadval

fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo	i	lun
—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—
fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo	i	lon
—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	~

Ramali musammani maqsur (—V — —\—V — —\—V — —\—V ~) vazni ham o'zbek she'riyatida juda keng tarqalgan o'lchovlardan bo'lib, yoqimli kuylarga tushadi. Mazkur o'lchovda Chustiyning 14ta g'azali yaratilgan. Masalan:

*Yer qizining boshidan yog'dular sochdi bahor,
Ko'ylagiga qatralardan tugmalar taqdi qator*

[Чустий 1988, 277].

“Hayotnoma”, “Bulbullar aytur yor-yor” g'azali.

Yoki:

*Boshi osmonga yetishdi eng baland koshona Chust,
Ishni keng maydonda qoyil ayladi mardona Chust*

[Чустий 1988, 303].

Keltirilgan har ikki baytda oxirgi hijo o'ta cho'ziq (*bahor, qator, Chust, Chust*) hisoblanadi. Chunki ***bahor, qator*** so'zlari tarkibida “o” cho'ziq unlisi, ikkinchi baytda esa ***Chust*** so'zi qo'sh undosh bilan ifodalanishi o'ta cho'ziq hijoni keltirib chiqargan. Talaffuzda hijolarning qisqa yoki cho'ziqligi va o'ta cho'ziqligi vaznga muvofiq o'qilishida aniqlashtiriladi.

Ramal bahrining Chustiy ijodidagi keyingi qo'shvaznli o'lchov turi *ramali musammani mashkul* (V V — V | — V — — | V V — V | — V — —) hisoblanib, uning “Sadag'ang bo'lay, nigorim” radifli g'azali mazkur vaznda yozilgan. Mazkur she'ri g'azalning g'azali qit'a turiga

mansubdir. G'azali qit'a formal jihatdan qit'aga o'xshab ketadi. Unday g'azalning matlasi qit'adagidek o'zaro qofiyalanmaydi. Shuning uchun ham qit'a g'azal yoki g'azali qit'a deb yuritilgan [Носиров 1979, 72]. Umuman, g'azali qit'a o'zbek adabiyotida mavjud bo'lgan hodisa. U ham g'azalga ham qit'aga o'xshab ketadi. G'azalga o'xshashligi g'azali qit'ada taxallusning mavjudligi, mavzu jihatidan g'azal singari o'zida ko'p mavzularni qamrab olishi, hajm imkoniyatlari g'azalni eslatsa, qit'aga o'xshab qofiyalanishigina uni qit'aga yaqinlashtiradi. Shu ma'noda g'azali qit'a janrini g'azal hamda qit'a orasidagi hosila janr deyish mumkin. Kuzatishimizcha, g'azali qit'a boshqa janrlarga o'xshab o'zbek adabiyotimizda ko'p uchramaydi. Bu janrdagi asarlar Navoiy zamonasida juda kam yaratilgan. Faqatgina sanoqli ijodkorlar g'azaliyotida uchraydi. G'azali qit'a janri dastlab adabiyotimizda Mashrab, keyinchalik esa Almayi, Hamza, Sobir Abdulla ijodida uchraydi. Chustiy ham an'anani davom ettirib, o'z ijodida "Sadag'ang bo'lay, nigorim" radifli g'azali qit'aning go'zal namunasini aruz tizimining murakkab o'lchovida, ya'ni ramali musammani mashkul vaznida yaratdi. Biz bilamizki, *ramali musammani mashkul* (V V — V| — V — — | V V — V| — V — —) vazni o'qilishi jihatidan og'ir, kuyga mos tushmasligi, sakkizta qisqa va cho'ziq hijolarning ketma-ket guruhlanib takrorlanishi murakkablikni keltirganligi sababli XX asr ikkinchi yarmi o'zbek she'riyatida juda kam qo'llanilgan o'lchovlardan hisoblanadi. Ushbu vazn tarkibini foilotun aslining mashkul (1- va 3-rukn) tarmog'i *failotu* (V V — V) hamda solim (2- va 4-ruknlari) ko'rinishi *foilotun* (— V — —) tashkil qiladi.

2-jadval

Seni yayra	tar diyorum	sadag'ang bo'	lay nigorim
V V — V	— V — —	V V — V	— V — —
Qarashing me	ning madorim	bu tomonga	bir qarab qo'y
V V — V	— V — —	V V — V	— V — —
Menga yo'q gu	nohni ilma	beri kel u	zoqqa jilma
V V — V	— V — —	V V — V	— V — —
Go'zalim ba	hona qilma	bu tomonga	bir qarab qo'y
V V — V	— V — —	V V — V	— V — —

G'azaldagi qolgan baytlar ham *failotu foilotun failotu foilotun* ohangida o'qiladi. Shuningdek, g'azal oson o'qiladi, unda cho'zib yoki alohida bo'g'in qilib talaffuz etiladigan so'zlar deyarli uchramaydi. Faqat 3-baytda bir o'rinda shunday holatga duch kelamiz.

*Ochiq aytaman bu so'zni, bilasanmi bu ramuzni,
Uyalib qochirma ko'zni, bu tomonga qarab qo'y.*

Keltirilgan baytda *ochiq* so'zidagi "q" undoshi vazn talabi bilan o'zidan keyin kelayotgan *aytaman* so'zidagi "ay" hijosi bilan birikib, vasl hosil qiladi va "qay" tarzida o'qiladi.

Navbatdagi ramal bahrining vazni ramali musammani maxbuni mahzuf (V V— —\VV — —\VV — —\VV —) hisoblanadi. Ushbu vazn ramal bahrining ko'pvaznli o'lchov guruhiga mansubdir. Chustiy ijodida ramal bahrining ko'pvaznli o'lchovi bittani tashkil qiladi. Ramali musammani maxbuni mahzuf (V V— —\VV — —\VV — —\VV —) vaznda Chustiyning "Ko'ngil tilagi" devonidagi "Vatanim jonu tanim" radifli g'azali yozilgan. Kuzatishlarimizga ko'ra, Chustiyning boshqa devonlari, xususan, "Hayotnoma", "Sadoqat gullari" da ramali musammani maxbuni mahzuf vaznida yaratilgan g'azallarida duch kelmadik.

*Vatanim jonu tanim, jonu tanimdir Vatanim,
Deganim jonu dilim, jonu dilidan deganim.*

[Чустий 1994, 63].

Mazkur baytga e'tibor bersak, vazn asosini foilotun aslining maxbun tarmog'i *failotun* (birinchi, ikkinchi, uchinchi ruknlarda) hamda maxbuni mahzuf tarmog'i *failun* (to'rtinchi ruknlarda) tashkil etgan. Bu esa 8 ta cho'ziq va 7ta qisqa hijoning juft-juft bo'lib takrorlana borishi sho'x, yengil, o'ynoqi, musiqabop ohang yaratishiga zamin bo'ladi. [Ҳожиаҳмедов 1998, 112] G'azaldagi 2-, 7-, 8-baytlar ham *failotun failotun failotun failun* ohangida o'qiladi. Faqat g'azalning 3-, 4-, 5- baytlarida esa birinchi rukn *failotun* emas, balki *foilotun*, ya'ni *foilotun failotun failotun failun* tarzida ifodalanadi. Quyida 3-baytni keltiramiz:

Davrada raqs etibon mazmun eli maftun etar
— V — — \ V V — — \ V V — — \ V V —
Egnida ma'ni xaririyu, ramus gul badanim.
— V — — \ V V — — \ V V — — \ V V —

Ko'rinib turganidek, baytning birinchi ruknida *foilotun* (—V — —) qo'llanilgan. Shuningdek, 3-baytda vazn talabi bilan vasl yuzaga kelgan. Baytdagi 3-ruknda qo'llanilgan "mazmun" so'zidagi "n" undoshi undan keyin turgan "el" hijosiga ulanib, "nel" tarzida talaffuz qilinishi lozim. Shuningdek, 4-rukndagi "tun" hijosi oxiridagi

“n” undoshi undan keyin kelgan “e” unlisiga birikib, “ne” holida o‘qilishi lozim.

Shuningdek, g‘azalni 6-baytining birinchi misrasida dastlabki rukn *foilotun* (—V — —)da, ikkinchi misraning dastlabki rukni esa *failotun* (—V — —) ko‘rinishida qo‘llanilgan. Quyida 6-baytni jadval asosida tahlil qilamiz:

3-jadval

G‘un	cha	sin	zav	qi	fi	kr	bul	bu	li	ni	say	ra	ta	di
—	V	—	—	V	V	—	—	V	V	—	—	V	V	—
Va	ta	nim	sah	ni	da	har	bay	ti	m e	rur	bir	cha	ma	nim
V	V	—	—	V	V	—	—	V	V	—	—	V	V	—

Yuqoridagi baytda ham vasl hodisasi mavjud. Ikkinchi misraning 4-rukniida ifodalangan “tim” hijosi oxiridagi “m” undoshi vazn talabi bilan o‘zidan keyin turgan “e” unlisi bilan birikib, “me” tarzida ifodali o‘qiladi. E‘tibor bersak, bayt misralaridagi har ikki dastlabki rukn ikki xil asl bilan ifodalangan. Shuni unutmazlik lozimki, ramali musammani maxbuni mahzuf vaznining “birinchi rukni ba‘zan, failotun tarzida ham kelishi mumkin, ya‘ni birinchi misra foilotun bilan boshlansa, keyingi misra failotun bilan boshlanishi (yoki aksincha) mumkin va bu holat ramal bahrining maxbun tarmog‘idagi barcha vaznlarga tegishlidir” [Yusupova 2019, 29].

Keyingi o‘lchov turi ramal bahrining musaddas o‘lchovlari hisoblanib, bular ramali musaddasi mahzuf (—V — —\—V — —\—V —) va ramali musaddasi maqsur (—V — —\—V — —\—V ~) vaznlaridir. Ushbu vaznlar ham ramal bahrining qo‘shvaznli o‘lchovlari hisoblanadi. Chustiyning mazkur vaznlarda 25ta g‘azal yozgan. Ushbu vaznlarda yozilgan g‘azallari asosan pand-nasihat ruhida bo‘lib, shoir ijodining qaymog‘i hisoblanadi. Zero, mumtoz adabiyotimizning yetakchi xususiyatlaridan biri unda pand-nasihat g‘oyalarining ustuvor ekanligidir. Chustiy bu umrboqiy an’anani o‘z g‘azallari orqali muvaffaqiyat bilan davom ettirdi.

*Keksalar yoshlarga odob o‘rgating,
Yotmasin, kibr uyqusidan uyg‘oting*

[Чустий 1992, 57].

“Odob o‘rgating” radifli g‘azalining matla‘sidan ko‘rinib turganidek, bayt ramali musammani mahzuf vaznida yozilgan.

Lekin kuzatishlarimiz davomida g'azalning ayrim baytlari ramali musammani maqsur vaznida yozilganligini ham guvohi bo'ldik. Masalan 5-, 6-baytlarning birinchi misrasi ramali musammani mahzufda emas, balki ramali musammani maqsur vaznida yozilgan.

Quyida baytlarni jadval asosida keltiramiz:

4-jadval

Qo'lni ko'ksi	ga qo'yib qil	sin salom
—V — —	—V — —	—V ~
Siz ham unga	mehringizni	o'rnating
—V — —	—V — —	—V —
Ichmangiz far	zandingiz bir	lan aroq
—V — —	—V — —	—V ~
Bu qiliq gar	bo'lsa darhol	to'xtating
—V — —	—V — —	—V —

Ko'rinib turganidek, g'azal baytlarida har ikki vazn namunalarini uchratish mumkin. G'azalni ifodali o'qish uchun esa mazkur vazn o'lchoviga moslab talaffuz etish kifoya. Shuningdek, 5-baytning ikkinchi misrasida qo'llanilgan "ham" so'zidagi "m" undoshi undan keyin turgan "un" hijosi bilan birikib, ya'ni vasl hosil qilib "mun" tarzida talaffuz qilinadi.

Shuningdek, Chustiyning mazkur vaznlarda yaratilgan g'azallarida ham o'zbek xalq og'zaki ijodiga xos xususiyatlar ko'rinadi.

*Tilga so'zu ko'zga yosh dildan kelur,
Kelsa boshingga na ish, tildan kelur*

[Чустий 1992, 220].

Keltirilgan baytdan anglashiladiki, Chustiy xalqimiz orasida bot-bot qo'llanilayotgan "Boshingga tushadigan ish tilingdan keladi" maqolini badiiy istifoda etgan.

Tadqiqotimizga ko'ra, Chustiy ijodida qo'llanilishi jihatidan ikkinchi o'rinda hazaj bahri turadi. Uning biz yuqorida tilga olgan 621ta g'azalidan 221tasi mazkur bahr vaznlarida bitilgan. Binobarin, Chustiy she'riyatida ramal bahri o'lchovlaridan ko'ra hazaj bahri vaznlari kengroq ishlatilgan. "Hazaj" arabcha so'z bo'lib, "ovozni yoqimli qilish" degan ma'noni ifodalaydi. Mafoiylun (V — — —) asliy rukni hazaj bahri asosini tashkil etadi. Bobur o'zining "Muxtasar" asarida: "Hazaj bahri yuz besh vazn, oltmish bir musta'mal, qirq

to'rt muxtara', o'n to'qqiz musta'mali matbu'" [Бобур 1971, 123], — deya ta'kidlaydi. She'riyatimizda hazaj bahrining olti, sakkiz, o'n ikki ruknli vaznlari ko'p qo'llanilgan. Chustiy g'azaliyotida ham mana shu an'ana davom ettirilgan. Shoir g'azaliyotida hazaj bahrining hazaji musammani solim, hazaji musammani musabbag', hazaji musammani ashtar, hazaji musammani axrab, hazaji musammani mahzuf, hazaji musammani maqsur, hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf, hazaji musammani axrabi makfufi maqsur, hazaji musaddasi mahzuf, hazaji musaddasi maqsur vaznlaridan keng foydalangan. Bu vaznlar orasida qo'llanilish doirasiga ko'ra hazaji musammani solim o'lchovi yetakchi hisoblanadi.

Hazaji musammani solim (V — — — |V — — — |V — — — |V — — —) vazni she'riyatimizda musiqiy ohangni vujudga keltiruvchi o'lchov turlaridan biridir. Bu vazn asosini *mafoiylun* aslining *solim* tarmog'i tashkil qiladi. Ushbu vazn "Alisher Navoiy "Xazoyinul maoniy" sida ancha keng qo'llanib, hazaj bahri vaznlari ichida birinchi o'rinni egallaydi" [Hojiahmedov 2018, 202.]. Chustiy ham o'z ijodida an'anani davom ettirib, uning g'azaliyotida hazaj bahri o'lchovlari orasida hazaji musammani solim vazni yetakchilik qiladi. Uning mazkur o'lchovda 152ta g'azali bitilgan.

Quyosh husning tomosha qilgali har kun sayohatda,

Jahonda senga hech kim teng emas husni malohatda [Чустий 1992, 23].

Keltirilgan baytda cho'zib o'qiladigan cho'ziq hijo deyarli uchramaydi. Baytni ifodali o'qish uchun ruknlarni mazkur vazn o'lchoviga moslab talaffuz etish kifoya.

Navbatdagi hazaj bahridagi vazn hazaji musammani musabbag' (V — — — |V — — — |V — — — |V — — ~) hisoblanib, she'riyatimizda kam uchraydigan o'lchovlardan sanaladi. U sanoqli shoirlar ijodida uchraydi. Xususan, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ogahiy, Erkin Vohidov g'azallaridan namunalar mazkur vaznda yaratilgan. Hazaji musammani musabbag' vazni yuqorida keltirilgan o'lchovdan oxirgi hijoning o'ta cho'ziqliligi bilan farqlanadi. Chustiy g'azaliyotida 9ta g'azal mazkur vaznda yozilgan.

Saodatli chamanda sayr etarman baxtiyorim bor,

Bu gulshan bulbuli derman, qizil guldun nigorim bor

[Чустий 1988, 284].

Sa	o	dat	li	cha	man	da	sayr	e	tar	man	bax	ti	yo	rim	bor
V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	~
Bu	gul	shan	bul	bu	li	der	man	qi	zil	gul	dan	ni	go	rim	bor
V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	~

Hazaj bahrining navbatdagi vazni hazaji musammani ashtardir (— V — |V — — —| — V — |V — — —). Mazkur vazn mafoiylun aslining birinchi va uchinchi ruknlarda ashtar tarmog'i — foilun (— V —) ga hamda ikkinchi va to'rtinchi ruknlar esa solimiga teng. Ushbu vazn yuqorida keltirilgan vaznga nisbatan she'riyatimizda ancha keng qo'llanilgan. Bu o'lchovdagi dastlabki she'rlar Bobur ijodida uchraydi. Shoir o'zining "Muxtasar" asarida bu vazni "musta'mali matbu", ya'ni yoqimli o'lchovlar qatorida sanaydi hamda turkiy she'rga misol tariqasida o'zining yagona g'azalini keltiradi [Xo'jiya'xmedov 1998, 204]. Chustiy ham ushbu vaznda o'z g'azallarini bitishda foydalanib, 5ta g'azal yaratgan.

*Sher bolam quchog'imga bir jahon bo'lib kelgil,
Saqlagil bu gul bog'ing bog'bon bo'lib kelgil*

[Чустий 1988, 198].¹

Yoki:

*Mehribon ulug' elga, mehribon yigit, qizlar,
Jonajon Vatan nasli, jonajon yigit, qizlar*

[Чустий 1994, 71].

Adabiyotimizdagi yoqimli o'lchovlardan yana biri hazaji musammani axrab (— — V \V — — — \ — — V \V — — —) dir. Mazkur vazn mafoiylun aslining axrab va solim tarmog'lari ketma-ket takrorlanib kelishidan hosil bo'ladi. "Shashmaqom"ning "Buzruk", "Dugoh", "Segoh", "Iroq" maqomlari taronalari ushbu o'lchovda yozilgan she'rlarga bastalangan" [Xo'jiya'xmedov 1998, 206]. "Alisher Navoiy "Mezon ul-avzon"da hazaj bahrining yoqimli vaznlari qatorida ushbu o'lchovni ham sanab o'tib, unga:

*To ko'z bilan ko'nglumni ul g'amza maqom etmish,
Qonimni halol aylab, uyqumni harom etmish.*

1 Qarang: Mazkur g'azal Chustiyning "Ko'ngil tilagi" devonida "Omon kelgil" radifi bilan berilgan. Vazn xususiyatlarini tekshirganimizda, bir xilligi bois hazaji musammani ashtar deb belgiladik.

baytini misol qilib keltiradi” [Хожиаҳмедов 1998, 205]. Chustiyning ham 7ta gʻazali hazaji musammani axrab vaznida yozgan.

*Ey Nodirai davron, men lafzi halolingdan,
Sen fikru xayolimda mahv etma xayolingdan*

[Чустий 1994, 142].

Keltirilgan baytning birinchi, ikkinchi rukni mafoiylun aslining axrab tarmogʻi — *mafʻulu* (— — V) va shu aslning solim (V — — —) koʻrinishida hosil boʻlgan. Gʻazalning qolgan baytlarini ham tahlil qilganimizda, 3-baytning birinchi misrasi hazaji musammani axrabi musabbagʻ vaznida yozilganligi guvohi boʻldik. Binobarin, mazkur vazn Chustiyning hazaji musammani axrab oʻlchovida yaratilgan sheʼrlarni qofiyalanmaydigan misralarida ancha keng istifoda etilgan. Ushbu vazn yuqorida keltirilgan oʻlchovdan oxirgi hijoning oʻta choʻziq (V — — ~)ligi bilan farq qiladi.

*Daryoga nazar solsang, oʻynoqlab oqar xursand,
Bogʻlarda goʻzallik ham serjilva niholingdan.*

Keltirilgan baytda misralar oʻzaro qofiyalanmagan. Bunday holatni Chustiyning hazaji musammani axrab oʻlchovida yaratilgan boshqa gʻazallarida ham kuzatish mumkin. Biroq shuni alohida taʼkidlash lozimki, turkiy adabiyotda Alisher Navoiyning hazaji musammani axrabi musabbagʻ vaznida yaratilgan birgina gʻazali mavjud. Mazkur gʻazali “Badoyi ul-vasat” devonidan oʻrin egallagan.

*Bogʻ ichra sochdi gul oq-u qizil yafroq,
Shah boshigʻa andoqkim el oq-u qizil yormoq.*

Chustiy ijodida hazaji musammani axrabi musabbagʻ vazni alohida gʻazalda qoʻllanilmagan, faqat hazaji musammani axrab oʻlchovida yaratilgan gʻazal misralaridagina qoʻllanilgan.

Navbatdagi vaznimiz hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf (— — V |V — — V|V— — V |V — —)dir. “Mazkur vazn turkiy aruzning eng xushohang va oʻynoqi ritmga ega boʻlgan musiqiy vaznlardan biri hisoblanadi” [Yusupova 2019, 45]. Shuningdek, sheʼriyatimizda har bir misralardagi 6ta qisqa va 8ta choʻziq hijoning ketma-ket takrorlanib kelishi oʻziga xos ohangni vujudga keltiradi. Chustiy ushbu vaznda 15ta gʻazal bitgan.

*Qay kunki yozilmish bu muhabbatni kitobi,
Nozi varag'i, ishva xati, g'amzasi bobi*

[Чустий 1992, 76].

Yuqorida keltirilgan baytning birinchi rukni — sadr va ibtido mafoiylunning axrab ko'rinishi — maf'uvlu (— — V) rukniga, ikkinchi, uchinchi ruknlari — hashv mafoiylunning makfuf tarmog'i mafoiylu (V— — V)ga, oxirgi ruknlar aruz hamda zarb esa mafoiylunning mahzuf ko'rinishi — fauvlun (V — —)ga teng.

Chustiy g'azaliyotida hazaji musammani axrabi makfufi maqsur (— — V |V — — V|V— — V |V — ~) vazni ham uchraydi. Ushbu vaznning asosini mafoiylun aslining axrab, makfuf va maqsur ruknlari tashkil qiladi. Yuqoridagi vazndan oxirgi hijoning o'ta cho'ziqligi bilan farqlanadi. Hazaji musammani axrabi makfufi maqsur vazni she'riyatimizda kam uchraydigan o'lchov turlaridan biri sanaladi. XX asr ikkinchi yarmi she'riyatida Habibiy, Sobir Abdulla ijodida uchraydi. Chustiy ham o'z qalamini mazkur vaznda sinab ko'rib, "Qarab qo'y", "Ko'zing och" radifli g'azallarini yozgan.

*Majnun ko'zidan ishvali Layloga qarab qo'y,
Laylo ko'zidan Majnun shaydoga qarab qo'y*

[Чустий 1988, 167].

Yoki:

*Yo'l pastu baland, yo'lga kiribsanmu ko'zing och,
Hush birla qadam qo'yg'ulu ozdirguchidan qoch*

[Чустий 1988, 316].

Quyida keltirilgan baytlarning birinchi rukni — sadr va ibtido mafoiylunning axrab ko'rinishi — maf'uvlu (— — V) rukniga, ikkinchi, uchinchi ruknlari — hashv mafoiylunning makfuf tarmog'i mafoiylu (V— — V) ga, oxirgi ruknlar aruz hamda zarb esa mafoiylunning maqsur ko'rinishi — mafoiyl (V — ~)ga teng.

Keyingi vazn turi hazaj bahrining musaddas o'lchovlari hisoblanib, bular hazaji musaddasi mahzuf, hazaji musaddasi maqsur vaznlaridir. Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni mazkur vaznda yozilgan. Shuningdek, olti ruknli ushbu o'lchovda "Shashmaqom"ning "Soqiynomai savti navo", "Soqiynomai mo'g'ulcha navo", "Soqiynomai savti chorgoh" kuylari bastalangan. Hazaji musaddasi mahzuf vazni (ruknlari va chizmasi: mafoiylun mafoiylun fauvlun - V — — — |V — — — |V — —) da shoirning

28ta g'azal, hazaji musaddasi maqsur vazni (ruknlari va chizmasi: mafoiylun mafoiylun mafoiyl - V — — — |V — — — |V — ~)da esa 6ta g'azal yozgan.

Seni sevmoq o'zi imon emasmu?

Ishontirmoq seni oson emasmu?

[Чустий 1992, 235].

Yoki:

Zamonam berdi ilhom jomida bol,

Dilu jon oldi undan bahra darhol

[Чустий 1992, 119].

“Ayla xushhol” g'azalining faqat matla'sidagi baytgina hazaji musaddasi maqsur vaznida yaratilgan. Qolgan baytlarning birinchi misrasi ramali musaddasi maqsurda, ikkinchi misrasi esa hazaji musaddasi maqsur vaznida bitilgan. G'azal 14 baytdan iborat.

6-jadval

Qalam qog'oz	yuziga ber	di ziynat
V — — —	V — — —	V — —
G'azalning bo'l	di paydo la	bida hol
V — — —	V — — —	V — ~

Shuni alohida ta'kidlash lozim deb bilamiz, hazaji musaddasi mahzuf va hazaji musaddasi maqsur vaznlari bir-biriga o'zaro yaqin bo'lganligi bois bitta g'azal bayti misralarida qo'llanaveradi. Faqat bu ikki o'lchov bir she'riy asar tarkibida kelganda qofiyalanmaydi.

Chustiy ijodida muzori' bahri ham alohida o'rin egallaydi. “Muzori” so'zi arabcha bo'lib, “o'xshash”, “monand” degan ma'noni bildiradi [Yusupova 2019, 101]. “Muzori' bahri yigirma to'rt vazn: o'n to'qqiz musta'mal, besh muxtura', yeti vazn musta'mali matbu” [Бобур 1971, 146] mafoiylun va foilotun asllarining takroridan hosil bo'ladi. She'riyatimizda ushbu bahrning musamman ya'ni sakkiz ruknli o'lchovlaridan keng foydalanilgan. Shoir Chustiy ham bu an'anani davom ettirgan. Uning g'azaliyotida mazkur bahrning sakkiz ruknli 3ta vazni keng qo'llanilgan.

Chustiy ijodida muzori' bahrining dastlabki o'lchovi muzori'yi musammani axrab (— — V| —V — —| — — V| —V — —) hisoblanib, uning 18ta g'azali mazkur vaznda bitilgan. Muzori'yi musammani axrab vazni mafoiylun aslining axrab tarmog'i — maf'ulu (— — V) rukni va foilotun (—V — —) aslining solimi bilan ketma-ket takrorlanishiga asoslanadi. Shu tufayli ham mumtoz musiqa

kuylariga solib ijro etish qulay.

*Ming she'ru ramz-u mazmun Farg'ona dilbariga,
Kamdur yozilsa har kun Farg'ona dilbariga*

[Чустий 1988, 28].

G'azalning 4-baytining birinchi misrasi muzori'yi musammani axrabi musabbag' (— — V| —V — —| — — V| —V — ~) vaznida yaratilgan. Ushbu vazn yuqoridagi vazndan oxirgi hijoning o'ta cho'ziqligi bilan farq qiladi. Biroq, har ikkala vazn bitta g'azal tarkibida qo'llanilishi mumkin.

*Bo'ylab qarar Tyan-Shan, shaydosi Shohimardon,
Izmini berdi Sayxun Farg'ona dilbariga.*

Aruzshunos olimlarimiz A.Hojiahmedov^{1*}, D.Yusupova^{2*} ning ta'kidlashicha, muzori'i musammani axrabi musabbag' vaznini turkiy she'riyatda ilk bor Alisher Navoiy qo'llagan. Ungacha bu o'lchov o'zbek shoirlari, xususan, Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Hofiz Xorazmiy va Lutfiy ijodida uchramaydi.

*Ruxsori jonibida ul xoli anbar olud,
O't go'shasida go'yo anbar tushub qilur dud.*

Kuzatishlarimiz natijasida, Chustiy ijodida ham muzori' bahrining muzori'i musammani axrabi musabbag' (— — V| —V — —| — — V| —V — ~) vaznida yozilgan birgina g'azali mavjudligini guvohi bo'ldik. Mazkur g'azal "Sadoqat gullari" devonidan o'rin olgan. Quyida g'azal baytidan namuna keltiramiz.

*Yoz ayladi yozilgach daftarni har safar yoz,
Yoz mo'jizotlaridan shoir shirin asar yoz*

[Чустий 1992, 63].

1 * Batafsil ma'lumot olish uchun qarang: Hojiahmedov A. Ўzbek aruzi lug'ati. – T.: 1998.

2 * Batafsil ma'lumot olish uchun qarang: Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – T.:2019.

Yoz	ay	la	di	yo	zil	gach	daf	tar	ni	har	Sa	far	yozi
—	—	V	—	V	—	—	—	—	V	—	V	—	~
Yoz	mo'	ji	zot	la	ri	dan	sho	ir	shi	rin	A	sar	yozi
—	—	V	—	V	—	—	—	—	V	—	V	—	~

Ko'rib o'tganimizdek, mazkur vazn yuqoridagi vazndan to'rtinchi ruknni foilotun (—V — —) dan foiliyyon (—V — ~)ga ya'ni musabbag'ga aylanishi bilan farqlangan.

Muzori' bahridagi navbatdagi vazn muzori'yi musammani axrabi makfufi mahzuf (— — V| —V — V|V — — V| —V —) vazni bo'lib, uning asosi birinchi ruknda mafoiylun aslining axrab tarmog'i - maf'uvlu (— — V)ga va uchinchi ruknda makfuf tarmog'i - mafoiylu (—V — V)ga, ikkinchi ruknda foilotun aslining makfuf tarmog'i — foilotu (V — — V)ga, to'rtinchi ruknda esa shu aslning mahzuf tarmog'i — foilun(—V —) ga teng. Hijolarning shu xilda takrorlanishi mumtoz musiqa ohanglariga mos tushadi. Chustiyning mazkur vaznda "Sadoqat gullari" devonidan o'rin egallagan birgina "Kam bo'larmidi" radifli g'azali yozilgan.

Har kimni siylasa eli u kam bo'larmidi,

— — V\ —V — V\ V — — V\ —V —

El sevmagan azizu mukarram bo'larmidi

— — V\ —V — V\ V — — V\ —V —

[Чустий 1992, 86].

Ko'rinib turganidek, har qaysi misra vazn ohangiga mos. G'azalning baytlarini o'qish qiyinchilik tug'dirmaydi. Chunki g'azal baytlarida o'ta cho'ziq hijo deyarli uchramaydi.

Chustiy g'azaliyotida mutaqorib bahri ham muhim o'rin egallaydi. Zero, turkiy she'riyatidagi ilk badiiy doston Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig'i" ham aynan shu bahrda yozilgan. "Mutaqorib" so'zi arabcha bo'lib, "bir-biriga yaqinlashtiruvchi" degan ma'noni bildiradi [Yusupova 2019, 76]. Mutaqorib bahri *fauvlun* (V — —) aslining aynan takroridan hosil bo'ladi. Lekin shuni unutmash lozimki, mazkur ruknni hazaj bahrining tarmog'i fauylun bilan adashtirmaslik kerak. Turkiy she'riyatda ushbu bahrning musamman ruknlaridagina keng foydalanilgan. Bu bahr tarkibiga kiruvchi *mutaqoribi musammani mahzuf* (V — —| V — —| V — —| V —) vazni o'zbek she'riyatida keng istifoda etilgan o'lchovlardan

hisoblanadi. Mazkur vaznda yozilgan g'azalning bir misrasidagi birinchi, ikkinchi, uchinchi ruknlar *faumlun* (V — —) aslining solimiga va oxirgi ya'ni to'rtinchi rukn *faumlun*ning mahzuf tarmog'i *faal* (V —)ga teng. Chustiyning 5 ta g'azali mazkur vaznda bitilgan.

*Vafo ayla yorim, jafo o'rniga,
Jafo qilma, hargiz vafo o'rniga*

[Чустий 1992, 16].

G'azal vaznini tahlil qilganimizda, 6-baytning birinchi misrasi *mutaqoribi musammani maqsur* (V — — | V — — | V — — | V ~) vaznida yozilganligining guvohi bo'ldik. Mazkur vazn yuqoridagi o'lchovdan oxirgi hijoning o'ta cho'ziqligi bilan farqlanadi. Quyida baytni jadval asosida keltiramiz.

8-jadval

Ko'	zim	mar	du	min	o'r	na	tay	ro	zi	bo'l
V	—	—	V	—	—	V	—	—	V	~
Yo	no	g'ing	ga	qo'n	gan	qa	ro	o'r	ni	ga
V	—	—	V	—	—	V	—	—	V	—

Jadval asosida keltirilgan baytdan anglashiladiki, g'azalning vazn xususiyatlarida ham mutaqoribi musammani mahzuf, ham mutaqoribi musammani maqsur o'lchovlarini ko'rish mumkin. Zero, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida ham har ikki vazn xususiyatlari tahlil qilingan. Shu sabab tufayli, har ikkala vazn bir g'azalning o'zida qo'llanadi. Bu esa Chustiyning an'anaga muvofiq g'azal yozganligini anglatadi.

Chustiyning "Sadoqat gullari" devonidan o'rin egallagan "Oynoma" g'azali ham ramali musammani maqsur vaznida yozilgan. Baytdagi qisqa, cho'ziq, o'ta cho'ziq hijolar o'zaro ketma-ket takrorlanadi.

*Ona bir quyosh, hurmati osmon,
Quyoshsiz yorishmaydi hargiz jahon*

[Чустий 1992, 11].

Mutaqorib bahridagi navbatdagi vazn *mutaqoribi musammani aslam* (ruknlari va chizmasi: fa'lun faumlun fa'lun faumlun — — | V — — | — — | V — —) hisoblanadi. Ushbu vaznda shoirning 10ta g'azali yaratilgan.

*Himmatli polvon kimlarga o'xshar,
Osmon chirog'i hulkarga o'xshar*

[Чустий 1992, 206].

Matla' taqte'sini jadval asosida ko'zdan kechiramiz:

9-jadval

Him	mat	li	pol	von	kim	lar	ga	o'x	shar
—	—	V	—	—	—	—	V	—	—
Os	mon	chi	ro	g'i	hul	kar	ga	o'x	shar
—	—	V	—	—	—	—	V	—	—

Jadvaldagi matla'ga e'tibor bersak, 2ta qisqa va 8ta cho'ziq hijoning ketma-ket takrorlanishi o'ziga xos musiqiy ohangni hosil qiladi. G'azal matla'sidagi birinchi va uchinchi rukni fauvlun aslining aslam tarmog'i *fa'lun* (— —)ga, ikkinchi hamda to'rtinchi rukni esa solimi(V — —)ga teng. Zero, mazkur vaznda yaratilgan she'rlar "Buzruk" taronalari bilan kuylanib kelinadi. "Shakkarga o'xshar" radifli g'azali matla'si misralarini vaznga moslab o'qib turib hijolarga ajratsak, ulardagi -li, -ga, -chi, -ga hijolari qisqa, him-, -mat, pol-, -von, kim-, -lar, o'x-, -shar, os-, -mon, -ro, -g'i, hul-, -kar, o'x-, -shar hijolari esa cho'ziq ekanligi ma'lum bo'ladi. Bundan ko'rinadiki, g'azal vazn talabi asosida yozilgan.

Chustiy ijodidagi navbatdagi bahr mujtass bo'lib, Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining "Muxtasar" asarida "mujtass bahri yigirma vazn, o'n bir musta'mal, to'qqiz muxtara', olti musta'mali matbu" [Бобур 1971, 181] deb ta'kidlaydi va har bir vaznga misollar keltiradi. "Mujtass" so'zi arabcha bo'lib, "ildizi bilan yulib olingan" degan ma'noni bildiradi [Yusupova 2019, 96]. Shoirlarimiz g'azal yozishda mujtass bahrining 5 vaznidan keng foydalanganlar. Chustiy ham ushbu bahr imkoniyatlarini atroflicha o'rgangani holda uch o'lchovidan g'azallar yozishda foydalandi. Bular mujtassi musammani maxbuni mahzuf (maqsur), mujtassi musammani maxbuni maqtu' va mujtassi musammani maxbuni maqtu'yi musabbag' o'lchovlaridir.

Mujtassi musammani maxbuni mahzuf (V — V —| V V — —| V — V —| V V —) vazni *mustaf'ilun* (— — V —) aslining maxbun tarmog'i *mafoilun* (V — V —), foilotun (— V — —) aslining maxbun tarmog'i *failotun* (V V — —) va maxbuni mahzuf tarmog'i *failun* (V V —)ning ketma-ket takroridan hosil bo'ladi. Ushbu vazn she'riyatimizda keng qo'llangan o'lchovlardan biri hisoblanadi.

Chustiyning 8ta g'azali mazkur vaznda yaratilgan.

*Dilingni bossa g'ubor, senga dilrabo qaramas,
Kishilar, oyina gar bo'lsa bejilo, qaramas*

[Чустий 1992, 226].

Matla' taqte'sini jadval asosida ko'zdan kechiramiz:

10-jadval

Di	ling	ni	bos	sa	g'u	bor	sen	ga	dil	ra	bo	qa	ra	mas
V	—	V	—	V	V	—	—	V	—	V	—	V	V	—
Ki	shi	la	ro	yi	na	gar	bo'l	sa	be	ji	lo	qa	ra	mas
V	—	V	—	V	V	—	—	V	—	V	—	V	V	—

Shu o'rinda g'azal matla'sidagi hijolarni eslab o'tishni joiz deb topdik. Chustiyning "Qazo qaramas" radifli g'azali matla'si misralarini vaznga moslab o'qib turib hijolarga ajratsak, ulardagi di-, -ni, -sa, g'u, -ga, -ra, qa-, -ra, ki-, -la, -yi, -na, -sa, -ji, qa-, -ra hijolari qisqa, -ling, bos-, -bor, sen- dil-, -bo, -mas, -shi, -ro, gar, -bo'l, be-, -lo, -mas hijolari esa cho'ziq ekanligi ma'lum bo'ladi. Bu esa baytning *mujtassi musammani maxbuni mahzuf* vazni talablariga mos ekanligini bildiradi. G'azal baytlarini tahlil qilish jarayonida, 3 va 7 baytlarning birinchi misrasi *mujtassi musammani maqsur* (V — V — | V V — — | V — V — | V V ~) vaznida yozilganligining guvohi bo'ldik. Mazkur o'lchov yuqorida keltirilgan vazndan oxirgi hijoning o'ta cho'ziqligi bilan farqlanadi. Quyida g'azalning 7-bayti matnini keltiramiz:

*Buzishni istama tinchlik binosin, ey nodon,
G'azab bilan qarar el senga, muddao qaramas.*

Baytda keltirilgan oxirgi yopiq bo'g'inning tarkibida "o" cho'ziq unlisi ishtirok etib, o'ta cho'ziq hijoni hosil qilgan. Va shuning uchun misraning vazni o'zgargan va g'azalda har ikki vaznning xususiyatlarini ko'rish mumkin.

Mujtass bahrining navbatdagi o'lchovi mujtassi musammani maxbuni maqtu' (V — V — \ V V — — \ V — V — \ — —) hisoblanadi. Mazkur vazn she'riyatimizda mumtoz kuylarimizga mos tushadigan serohang hisoblanadi.

11-jadval

Mafoilun	failotun	mafoilun	fa'lun
V — V —	V V — —	V — V —	— —
Ko'ngilda qish	tugadi mav -	sumi hamal -	keldi
Yashil kiyib -	yasanib jil-	vali go'zal	keldi

Keltirilgan baytdagi hijolarning har biri mustaqil qo'llangan. Shu o'rinda baytdagi hijolarning qisqa, cho'ziqligiga to'xtalib o'tmoqchimiz. Matla'dagi ko'-, -da, tu-, -ga, -su, ha-, ya-, ki-, ya-, -sa, -va, go'- hijolarining qisqa, -ngil, qish, -di, mav-, -mi, -mal, kel-, -di hijolarning cho'ziq ekanligi ma'lum bo'ladi. Bu esa baytning mujtassi musammani maxbuni maqtu' (V — V — \ V V — — \ V — V — \ — —) vazni talablariga mos ekanligini bildiradi. Shuningdek, baytning birinchi va uchinchi rukni *mustaf'ilun* (— — V —) aslining maxbun tarmog'i *mafoilun* (V — V —) ga, ikkinchi rukni foilotun (— V —) aslining maxbun tarmog'i *failotun* (V V — —) va to'rtinchi rukn maqtu' tarmog'i *fa'lun* (V V —)ga teng va bayt ularning ketma-ket takroridan hosil bo'lgan. Ushbu vazn she'riyatimizda keng qo'llangan o'lchovlardan biri hisoblanadi. Chustiyning 4ta g'azali mazkur vaznda yozgan.

Mujtass bahrining navbatdagi o'lchovi mujtassi musammani maxbuni maqtuyi musabbag' (V — V — \ V V — — \ V — V — \ — ~) hisoblanadi. Ushbu o'lchov yuqorida keltirilgan vazndan, oxirgi rukn — fa'lun(— —)ning fa'lon(— ~)ga o'zgarishi bilan farq qiladi. Chustiyning bitta g'azali shu vaznda yozilgan.

12-jadval

Mafoilun	failotun	Mafoilun	fa'lun
V — V —	V V — —	V — V —	— ~
Go'zallik o	lamida ay	lading baland	parvoz
Yuzing jilo	sidan oy ber	di husniga	pardoz

Chustiyning "Hayotnoma" devonidan o'rin egallagan "Balandparvoz"¹ radifli g'azali matla'sidagi "jilosidan" so'zidagi "n" undoshini undan keyin keladigan "oy" hijosiga ulab ya'ni vasl hosil qilib — "noy" tarzida talaffuz etish kerak bo'ladi. Shuningdek, oxirgi rukn fa'lon tarkibida "o" cho'ziq unlisi ishtirok etib, o'ta cho'ziq hijoni hosil qilgan. Shu sababdan, g'azal vaznini mujtassi musammani

1 Qarang: Mazkur g'azal Chustiyning "Ko'ngil tilagi" devonida "Aylama noz" radifi bilan berilgan. Vazn xususiyatlarini tekshirganimizda bir xilligi bois mujtassi musammani maxbuni maqtu' deb belgiladik.

maxbuni maqtuyi musabbag' (V — V — \ V V — — \ V — V — \ — ~) deb belgiladik.

Chustiy ijodida rajaz bahri ham o'ziga xos o'ringa ega. "Rajaz arabcha so'z bo'lib, "tezlik", "shitob", "iztirob" ma'nolarini bildiradi" [Yusupova 2019, 72]. Alisher Navoiy "Mezon ul-avzon" asarida ushbu bahrning 13 vazni haqida fikr yuritib, ularning har biriga misollar keltiradi [Ҳожиаҳмедов 1998, 105.] Mazkur bahrning rajazi musammani solim vazni she'riyatimizda keng qo'llanilgan bo'lib, qator mumtoz kuylarimizga mos tushadi. Rajazi musammani solim vazni *mustaf'ilun* (— — V —) aslining aynan takroridan hosil bo'ladi. Chustiy mazkur o'lchovda 5ta g'azal yozgan.

*Unga meni qaratguchi g'amzamikin, imomikin,
Menga uni qaratmagan nozimikin hayomikin*

[Чустий 1992, 166].

Matla' taqte'sini jadval asosida ko'zdan kechiramiz:

13-jadval

Un	ga	me	ni	qa	rat	gu	chi	g'am	za	mi	kin	i	mo	mi	kin
—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—
Men	ga	u	ni	qa	rat	ma	gan	no	zi	mi	kin	ha	yo	mi	kin
—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—

Jadvaldagi matla'ga e'tibor bersak, *mustaf'ilun* (— — V —) aslining ketma-ket takrorlanishi g'azalga vazmin ohang bag'ishlagan. Bu esa rajazi musammani solim vaznining o'ziga xos ekanligini bildiradi.

Navbatdagi rajaz bahridagi vazn rajazi musammani matviyi maxbun (— V V — | V — V — | — V V — | V — V —) bo'lib, Chustiyning "Tilagim" radifli g'azali mazkur o'lchovda yozgan.

*Jonga jafolar izlama, izla umr baqosini,
Elga yomonlik aylama, aylagil el rizosini*

[Чустий 1988, 156].

Matla' taqte'sini jadval asosida ko'zdan kechiramiz:

Jon	ga	ja	fo	la	r+iz	la	ma	iz	la	u	mr	ba	qo	si	ni
—	V	V	—	V	—	V	—	—	V	V	—	V	—	V	—
El	ga	yo	mon	li	k+ay	la	ma	ay	la	gi	l+el	ri	zo	si	ni
—	V	V	—	V	—	V	—	—	V	V	—	V	—	V	—

Baytdan anglashiladiki, birinchi va uchinchi ruknlar mustaf'ilun aslining matviy tarmog'i *muftailun* (— V V —)ga, ikkinchi va to'rtinchi ruknlari esa shu aslning maxbun tarmog'i *mafoilun* (V — V —)ga teng. Baytda 8ta qisqa va cho'ziq hijolarning ketma-ket takrorlanishi o'ziga xos ohangni hosil qilgan.

Chustiy g'azallarining vazn xususiyatlarini tahlil qilganda, uning ayrim g'azallari aruz vazni qoidalariga mos emasligiga guvoh bo'ldik. Xususan, "Haddan ziyoda", "Keling tezroq, Qoraqalpoq" radifli g'azallari ko'proq barmoq vazni qoidalariga mosligini kuzatdik.

Xulosa

Chustiy mumtoz an'analarni davom ettirib, aruzning 25ta vaznidan keng foydalangan. XX asr ikkinchi yarmi she'riyatida *muzoriyi musammani axrabi musabbag'* vaznining aynan Chustiy ijodida uchrashi o'ziga xos. Shuningdek, Chustiy ijodida qo'llanilgan bahrlar va vaznlar doirasining kengligi uning naqadar serqirra ijodkor ekanligidan dalolat beradi. Shoir o'z ijodida aruz tizimiga xos xususiyatlarni saqlab qolishga harakat qilgan. Aruz tizimidagi har bir vazn muayyan darajada mazmun bilan bog'liq. Tahlil jarayonida Chustiyning bir qancha she'rlari hikmat darajasiga ko'tarilganligi, ularda chinakam do'stlik va birodarlikni ulug'lash, mardlik, olijanoblik va ezgulikni qadrlash, tubanlik, yovuzlik hamda munofiqlikni qoralash yetakchi mavqe tutganligini kuzatdik. Shuningdek, shoir g'azallarida qanoatga oid misralar juda ko'p uchraydi. Chustiy farzandlarini "jahonda bebaho gavharga o'xshashini", hayot osmonida hulkaru yetti yulduzdek porlab turishini istaydi. Ularni baland himmatli bo'lishga chaqiradi va himmat qanoatga pesha ekanligini ta'kidlaydi. Shoirning bu kabi satrlari xalqona hikmatga yaqinligi bilan diqqatni tortadi. Binobarin, aruz tizimining imkoniyatlaridan unumli foydalanganligi Chustiy g'azallarini xalq orasida mashhur bo'lishiga olib keldi.

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. *Арабско — русский словарь*. Москва: Наука.

- Бобур. 1971. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С. Хасан. Тошкент: Фан.
- Ҳожиаҳмедов, А. 1995. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. Тошкент: Ўқитувчи.
- Ҳожиаҳмедов, А. 1998. Ўзбек арузи луғати. Тошкент: Шарқ.
- Ҳожиаҳмедов, А. 2008. Мумтоз бадиият луғати. Тошкент: Янги аср авлоди.
- Hojiahmedov, A. 2018. *Aruz nazariyasi asoslari*. Тошкент: Akademnashr.
- Маллаев, Н. 1976. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Тошкент: Ўқитувчи.
- Навоий, А. 1990. Бадоеъ ул-васат. МАТ. 20 томлик. Тошкент: Фан.
- Навоий, А. 1990. Мезон ул авзон. МАТ. 20 томлик. Тошкент: Фан.
- Навоий, А. 1990. Наводир уш-шабоб. МАТ. 20 томлик. Тошкент: Фан.
- Носиров, О. ва бошқ. 1979. Ўзбек классик шеърляти жанрляри. Тошкент: Фан.
- Qodirov, V. 2013. "Aruz vaznini o'qitish tajribasidan." *Til va adabiyot ta'limi* 1: 38-41.
- Самайлович, А. 1929. Чигатайский поэт XV века. Том 2. Ленинград: Академ наук.
- Sharipova, L. 2013. "Asl ruknlar". *Til va adabiyot ta'limi* 3: 52-56.
- Стеблева, И. 1993. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. — Москва: Наука.
- Тоиров, У. 1997. Становление и развитие аруза и теории и практике персидско-таджикской поэзии. АДД. Душанбе.
- Юсупова, Д. 2007. Бедил ғазалларининг вазн хусусиятляри. Илмий анжуман материалляри. Тошкент: Мовароуннаҳр.
- Yusupova, D. 2015. *Aruz alifbosi*. Toshkent: Akademnashr.
- Yusupova, D. 2019. *Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari*. Toshkent: TALIM-MEDIA.
- Чустий. 1988. Ҳаётнома. Тошкент: Ўзбекистон.
- Чустий. 1992. Садоқат гуллари. Тошкент: Адабиёт ва санъат.
- Чустий. 1994. Кўнгил тилаги. Тошкент: Фан.

Sh. Rakhmanova

(Tashkent, Uzbekistan)
shahnoza@navoiy-uni.uz

The Metrical Features Of Chustiy's Ghazals

Abstract

Chusti's poems in the genre of ghazals especially with their metric aspect in such writings as "Khayotnoma" (1988), "Sadokat gullari" (1992), "Ko'ngil tilagi" (1994) are reserched in this article. Moreover, we will see

the peculiarities of each couplet (string) based on the requirements of the ghazal in the proportion of ideas and images, the unity of meaning and form in the poet's view. Chusti actively used the system of aruzi bahri (metric term) rajaz, muhtass, mutakarib, musari, hazaj, ramal in his ghazals. We can see that the ghazals were created in these metric systems fit into 52 songs of "Shashmakom". And also the analyzed the genres of ghazals and the value of the themes. In addition, the metric of Chusti's ghazals is compared with the metric properties of the poems of Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Babur. Their parallels, similarities, themes and content are highlighted with definite examples. Interaction with oral folklore and folk songs of ghazals are researched. In addition, it was said that the individual ghazals of Chustiy are not compatible with the rules of aruz, in particular, the ghazal "Khaddan ziyada", "Keling tezrak, Karakalpak". During the analysis of these ghazals, they were found to be more consistent with the rules of fingerprint metrics. And also for the first time, the article presents statistical data on the ghazal of Chusti.

Key words: *Chusti, aruz metric, ghazal, metrics, ramal bakhr (metric form), khajaz bakhr (metric form), muzari bakhr (metric form), mutakarib bakhr (metric form), mujtas bakhr (metric form), radjaz bakhr (metric form).*

About the author: *Shahnoza Rahmonova* - teacher of the chair of Uzbek language and literature, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

Recommended citation:

Rahmonova, Shahnoza. 2019. "Chustiy g'azallarining vazn xususiyatlari". *Oltin bitiglar* 1: 103—129.

References

- Baranov, X.K. 1958. *Arabsko — ruskiy slovar*. Moskva: Nauka.
- Bobur. 1971. *Muxtasar*. Nashrga tayyorlovchi S. Xasan. Toshkent: Fan.
- Hojiahmedov, A. 1995. *Maktabda aruz vaznini o'rganish*. Toshkent: O'qituvchi.
- Hojiahmedov, A. 1998. *O'zbek aruzi lug'ati*. Toshkent: Sharq.
- Hojiahmedov, A. 2008. *Mumtoz badiiyat lug'ati*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Hojiahmedov, A. 2018. *Aruz nazariyasi asoslari*. Toshkent: Akademnashr.
- Mallaev, N. 1976. *O'zbek adabiyoti tarixi*. Birinchi kitob. Toshkent: O'qituvchi.
- Navoiy, A. 1990. *Badoe' ul-vasat*. MAT. 20 tomlik. Toshkent: Fan.
- Navoiy, A. 1990. *Mezon ul-avzon*. MAT. 20 tomlik. Toshkent: Fan.
- Navoiy, A. 1990. *Navodir ush-shabob*. MAT. 20 tomlik. Toshkent: Fan.
- Nosirov, O. va boshq. 1979. *O'zbek klassik she'riyati janrlari*. Toshkent: Fan.
- Qodirov, V. 2013. "Aruz vaznini o'qitish tajribasidan". *Til va adabiyot ta'limi* 1: 38-41.
- Samaylovich, A. 1929. *Chigatayskiy poet XV veka*. Tom 2. Leningrad: Akademnauk.